

РАЗБИЈАЊЕ ГЛАВНЕ ЧЕТНИЧКЕ ГРУПАЦИЈЕ

Наредбом Генералштаба ЈА 37. дивизија је 10. априла упућена на нов задатак — да дочека главну четничку групацију, која је тих дана кренула ка Дрини са намером да се пребаци у Србију.

У току октобра 1944. године 37. дивизија је водила тешке борбе против те четничке групације од Ужичке Пожеге и Гуче преко Ариља и Ивањице, планине Јавора и села Кладнице до Сјенице, када су се повлачиле из Србије. Део те групације 3. пролетерска бригада је разбила крајем новембра 1944. године и потисла из Пљевља ка Чајничу и Горажду. Трећи корпус НОВ потиснуо је те четничке снаге из источне у централну Босну, на просторију Требаве, Посавине и Лијевча поља. Групација је бројала око 12 хиљада четника.²⁸⁹

Са просторије Сарајево—Пале јединице 37. дивизије кренуле су 10. априла на извршење постављеног задатка.

Трећа пролетерска бригада је 10. априла из рејона Сарајева кренула на одређену просторију Власеница—Зворник—Хан-Пијесак—Кладањ. Она је на том простору врло ефикасно дејствовала и чистила терен од четничких и усташких група. До краја априла добро је обавила задатак, али су на тај терен почеле пристизати нове групе и мање извиђачке јединице које је слала четничка Врховна команда ради извиђања терена.

289 Архив ВИИ, кут. 173, рег. бр. 29/5-1 и рег. бр. 27/2.

Истог дана из Сарајева је кренула и 4. бригада која је имала задатак да поседне положаје на Дрини, од Љубовије до Зворника, и да чисти терен попут 3. пролетерске бригаде. Она се 16. априла нашла на одређеној просторији, у рејону Братунац—Слапешница—Вољевац—Буковица—Сребрница. Њени батаљони су били стално у покрету. Тих дана бригада је имала и оштрих сукоба са јачим четничким групама, а 28. априла водила је борбу против једне групе од 450 четника у рејону Козлука код Зворника. У тој борби заробила је 13 четника, а остали су се разбежали.

Према истом наређењу од 10. априла 1945. 5. бригада је кренула из рејона Пала у правцу Вишеграда и стигла 12. априла на одређену просторију Мокра гора—Вардиште—Дубово—Заовине—Бијела Брда. Одмах је приступила чишћењу терена.²⁹⁰

Артиљерија дивизије тих дана је била лоцирана у рејону Рудог и у селу Штрбцима, где је и формирана артиљеријска бригада 37. дивизије.

Артиљеријска бригада 37. дивизије израсла је из појединих артиљеријских батерија које су и раније дејствовале у саставу 37. дивизије као њене формацијске батерије и оних батерија које су биле придодаване у појединим борбама као ојачање дивизије.

Батерија 37. дивизије формирана је 16. новембра 1944. за време борби на Тари. Имала је 2 брдска америчка топа калибра 75 милиметара. Није било превозних средстава ни прибора за товарење на коње, већ су топови вучени на санкама са положаја на положај. (Приликом формирања у батерији је било 40 бораца, а кад је ушла у састав артиљеријске бригаде имала је 100 бораца и 80 товарних грла). Батерија је учествовала у свим борбама које је водила 37. дивизија од 16. новембра до формирања артиљеријске бригаде, а нарочито на Савином лакту, Јабланици, Икановцу, на ко-

290 ВИИ, кут. 1255, рег. бр. 1-65-16.

муникацији Прибој—Пријепоље, затим у борбама за Горажде и Пале. Командир батерије био је Милија Николић, комесар Здравко Тајевић.

Двадесетог децембра 1944. године, када су вођене тешке борбе против немачких јединица које су се повлачиле преко Санцака ка западу, 2. ударни корпус ставио је на располагање 37. дивизији једну батерију из свог 2. дивизиона. Батерија је дејствовала на сектору 3. пролетерске бригаде која је спречавала немачким јединицама да се пробију преко Пљеваља у источну Босну.

У току децембра као појачање 37. дивизији стигла је батерија моторизованог артиљеријског дивизиона.^{21,1}

Тако је тада 37. дивизија имала 3 артиљеријске батерије које су учествовале у даљим борбама дивизије за ослобођење Горажда, Пала и Сарајева.

Штаб 37. дивизије организовао је обуку за артиљеријски борачки и руководилачки кадар, која је почела још у Новој Вароши у току новембра, а настављена у Пљевљима.

После ослобођења Сарајева, када је 37. дивизија враћена на Дрину да сачека главнину четничких снага, у Штрпцима код Вишеграда формирана је артиљеријска бригада 37. дивизије. Било је то 23. априла 1945. године. У састав бригаде ушли су учесници артиљеријског курса, батерија 37. дивизије, батерија 2. дивизиона из 2. корпуса и батерија моторизованог дивизиона. За команданта бригаде постављен је капетан Крајимир Грбовић; за комесара мајор Радоман Обрадовић, за помоћника комесара Драгољуб Обрадовић, за начелника штаба Данило Ашанин, дотадашњи командант моторизоване батерије, за помоћника начелника потпоручник Борће Шкоро, за интенданта бригаде потпоручник Радојица Голубовић, а за референта санитета Милана Мaziћ.

За команданта 1. дивизиона постављен је поручник Илија Николић, дотадашњи командир батерије 37. ди-

291 Архив нар. ослоб. рата, к. 257, рег. бр. 10-1/1; рег. бр. 6-1/1, к. 1254; кут. 1254, рег. бр. 16-1/3; (Мотоонзовани дивизион је стигао из Италије, где се је формирао ВШ; учествовао је у ослобођењу градова у Црној Гори, а затим послат у 37. дивизију).

визије, за комесара дивизиона капетан Здравко Тајевић, дотадашњи комесар батерије 37. дивизије, за помоћника комесара капетан Вуле Брашанац. За команданта 2. дивизиона постављен је потпоручник Кристо Казимир, за комесара капетан Јован Зечевић, за помоћника комесара Александар Дајић. За команданта 3. дивизиона иостављен је потпоручник Велимир Дробњаковић, за комесара Раде Радовић, а за помоћника комесара Радо- сав Колашинац.

Дакле, у бригади су формирана 3 дивизиона са по 2 батерије и приштапским деловима. При формирању бригада је бројала 1.300 бораца, али после демобилиза- ције старијих годишта од 35 година бројно стање се смањило на 500 бораца.

Приликом формирања бригада је имала 6 америч- ких брдских топова од 75 милиметара, 4 противколска, од којих 3 топа од 40 милиметара и један од 47 мили- метара.

После формирања бригада је такође учествовала у претресању терена. Покривала је терен од Штрбаца, преко Миоча, Рудог и Заборка.

Двадесет петог јуна, као и друге јединице 37. дивизије завршила је чишћење терена, па је пошла преко Прибоја, Бистрице, Пријепоља, Каћева, Сјенице, Класнице и Јавора за Ивањицу. Из Иварвице, према наређењу Генералштаба ЈНА, бригада је пошла на Палисад, где је остала на обуци. Након завршене обуке стационирана је у Пожеги, где је закорачила у мирнодопски живот.

*

На целокупној територији коју је покрила 37. дивизија је успешно извршила чишћење терена. Нестало је четничких и усташких група, изузев појединаца или мањих група добро скривених по пећинама и тешко приступачним местима или разним склоништима, где су се неке групе одржавале и неколико година после завршетка рата.

Од 10. априла до 6. маја 1945. јединице 37. дивизије су, интензивно чистећи терен од четничких и усташких група, убиле око 700 припадника тих група. У то време је било врло значајно што су јединице заробиле обавештајно-диверзантску групу четничке Врховне команде са капетаном Бранком Гашпаревићем Гаром на челу. Заплењена је сва опрема, 2 радио-станице са шифром, списак од 70 адреса поверљивих људи, разна документа, планови за пребацивање четничке групације Драже Михаиловића из Босне у Србију. Поред осталог, Гашпаревић је носио писмо које је Дража Михаиловић послао једном од својих пријатеља у Србији.

После чишћења поменутог терена бригаде су кренуле ка Калиновику, Горажду, Фочи и Сутјесци ради спречавања продора главне четничке групације у Србију.

У наређењу Генералштаба ЈА, упућеном штабу 37. дивизије 6. маја, наглашено је да се једна бригада постави на просторију Улог—Калиновик—Добро Поље, одакле ће одржавати везу »са херцеговачким и босанским јединицама народне одбране« ... Истог дана, 6. маја, штаб дивизије је примио и депешу у којој је дат одређени задатак дивизији и указано на будност највишег степена и строго наглашено: »и ни по коју цену не дозволити овим бандама да се преко Дрине пребаце на исток«, што је поновљено у депеши и наредног дана.²⁹²

Серије депеша су јасно говориле какав је одговоран задатак био пред дивизијом.

Бригаде су добиле задатке да дочекају и униште четничку групацију. Оне су одмах вршиле покрете ка одређеним просторијама. Истовремено, за време пробијања четничке групације ка Дрини 3. корпус, у првом реду његова 38. дивизија, затим јединице 27. и 53. дивизије, заједно са јединицама народне одбране — водиле су борбу против четничке групације, чије претходнице нису успеле да отворе пролаз на сектору Завидовићи—

292 Аохив РИИ, кн. депеша бр 10/6, кут. 1254 и Архив ВИИ, кут. 1254, рег. бр. 9/6, стр. 6—12.

Народно весеље на дан капитулације Немачке у Бајиној Башти

—Маглај. Цела четничка групација била је потиснута на просторију Травник—Бусовача—Фојница—Брадина.

Командант дивизије је — на позив команданта 3. корпуса, под чијом командом је била 37. дивизија — пошао у штаб корпуса у Калиновик, где је требало да прими задатак за дејства на том правцу и да буде ближе обавештен о ситуацији на положајима према четничкој групацији против које је 3. корпус водио жилаве борбе. Својим дејствима јединице 3. корпуса су приморале четнике да мењају своје правце пробијања.

Уз велике губитке четничка групација је у току 7. и 8. маја успела да се пробије преко комуникације Сарајево—Мостар, на одсеку Брадина—Иван-планина. У томе међувремену 3. пролетерска бригада стигла је у рејон Калиновика, на линију Трново—Калиновик—Обаљ.

После продора преко комуникације Сарајево—Мостар, четничка групација је наставила надирање преко Трнова ка Горажду, али је била одбијена јаким прити-

ском 38. и 53. дивизије и јединица народне одбране и потиснута у кањон реке Љуте. На тој речици 3. бригада је онемогућила продор четницима и натерала их на повлачење према југу, тако да су у кањону Љуте и Неретве претрпели велике губитке. У исто време 1. батаљон 3. бригаде водио је тешку борбу против четника који су као побочница наступали преко планине Трескавице.

У сумрак 11. маја непријатељ је, нашавши се у врло тешком положају, тражио излаз из обруча који се све више стезао. Честим јуришима покушавао је да се пробије ка Калиновику. Када су сви покушаји на том правцу остали без успеха, положај четничке групације постајао је све тежи. Налазећи се у безизлазној ситуацији, четници су безглаво срљали и вршили јуриш за јуришом, али сада су своје најјаче снаге оријентисали у правцу Обља, ка Зеленгори. После врло тешких и упорних борби, вођених у рејону Вучијег брда, Вукове главе и Лисице, успели су да се, на комуникацији село Грајсалићи—Обаљ, пробију у правцу Зеленгоре. На тим положајима, поред 3. пролетерске бригаде, борила су се и два батаљона из 38. дивизије.

За време тих тродневних борби 3. бригада је нанела непријатељу знатне губитке: 470 погинулих и 120 заробљених, међу којима два команданта бригада, пет команданата батаљона и два заменика начелника штабова четничких корпуса. Заплењено је доста оружја, муниције и друге опреме. Трећа бригада је имала 12 погинулих и 23 рањена борца и руководиоца. У овим борбама нарочито су се истакли 2. и 5. батаљон, као и њихови команданти. Командант 2. батаљона Драгољуб Чапак је погинуо на овим положајима. На челу свог батаљона истакао се и Драго Лучић, као и заменик команданта 2. батаљона потпоручник Новак Старчевић и командир 3. чете 5. батаљона заставник Радоје Зарубица.²⁹³

Када су четници спречени да се пробију преко Калиновика и потиснути ка Зеленгори, штаб 3. корпуса је наредио 3. пролетерској бригади да се између 11. и 12. маја усиљеним маршем пребаци у рејон Фоче, где

293 ВИИ, кут. 1254, рег. бр. 2/3

је из Бајије Баште већ стигао и штаб 37. дивизије, према чијем је наређењу 3. бригада посела положаје од Тјентишта преко Попова моста до Дрине. Ту су били 1, 3. и 5. батаљон, а 2. и 4. батаљон су посели десну обалу Дрине, од Фоче до Шћепан поља. Међутим, у току истог дана та два батаљона су враћена на леву обалу Дрине, у рејон Захмур—Белене, а на њихове положаје пошла су 2 батаљона 4. бригаде (пошто је и она стигла у рејон Фоче између 12. и 13. маја 1945. године).

После пробоја четника код Обља у правцу Зеленгоре њихова групација се кретала у три колоне (по два корпуса у свакој колони: Ваљевски и Церски, Мајевички и Јужноморавски, Руднички и Авалски). Краљева гарда се кретала на челу средње колоне у којој се кретао и Дража Михаиловић са члановима свога штаба и болницом. Средња колона, са горском краљевом гардом, избила је увече 12. маја у село Врбницу, надомак реке Сутјеске. Остале две колоне избиле су лево и десно од тог правца. Од те вечери Дража Михаиловић није више одржавао везу са корпусима — даље су оии сами одлучивали и пробијали се ка Сутјесци и Дрини.²⁹⁴ Дража се, са делом своје гарде, оријентисао у правцу Романије.

Пред саму зору 13. маја 1945. четници су напали 1. батаљон 3. пролетерске бригаде који је био постављен на Сутјесци, од Попова Моста до Тјентишта. Развила се жестока борба. Четници су настојали да се по сваку цену пробију. Батаљон је успешно водио борбу и одбио све налете четника, који су извршили 7 јуриша на положаје бригаде у току шесточасовне борбе, али нису их могли пробити. Настојања да се преко Бурђевице, а затим Сутјеске пробију ка Вучеву остала су без успеха. Заправо, највише су наваљивали преко положаја 1. батаљона. Батаљон није попустио, али је у тој борби био доведен у врло тешку ситуацију. Цео један вод од 30 бораца је изгинуо на левој обали Сутјеске. На тај правац у почетку су биле оријентисане средња и десна четничка колона, лева колона је преко села Захмура била усмерена ка Дрини.

294 Архив ВИИ, кут. 1254, рег. бр. 10/6, стр. 17.

У току 13. маја 2. и 4. батаљон су пребачени са десне на леву обалу Дрине. Тада су 1, 3. и 5. батаљон извршили концентричан напад на десну нападну колону непријатеља. Испред леве колоне непријатеља, која је надирала према Захмуру, ка Дрини, поставили су се 2. и 4. батаљон и успешно је сузбили. Из правца Зеленгоре, иза леђа четника, кретале су се јединице народне одбране, а у Миљевини је чекала 38. дивизија и један батаљон 4. бригаде (на комуникацији од Фоче до Миљевине).

Снажним противнападом трију батаљона 3. пролетерске бригаде (и дејством 2. и 4. батаљона и осталих јединица које су се нашле четницима иза леђа) разбијена је главна групација четника на челу са Дражом. У току борби које су вођене 13. и 14. маја 1945. 3. бригада је успела да разбије главнину четничких снага на Сутјесци, Дрини, Захмуру и Зеленгори. За та два дана убијено је и заробљено 787 четника и 26 виших и нижих четничких команданата.

Од 13. до 18. маја 1945. године 3. бригада је водила тешке борбе на положајима Сутјеска—Војиновићи—Превија—Караула—Бурђевица—Вјетреница—Оралец—Чакошта—Белене—Миљевина комуникација Фоча—Калиновик.²⁹⁵

Од 18. до 20. маја 1945. 3. бригада је од непријатељевих група и појединаца чистила простор Сутјеска—Врбница—Грандићи—Мјешаји—Војиновићи—Бурђевица—Вјетерник—Оралец—Белени—Трошањ—Тисовица—Трбушче—Цакошта—Љубина—Захмур—Хмур.²⁹⁶

Два батаљона 4. бригаде заменили су 1. и 4. батаљон 3. бригаде на десној обали Дрине, од Фоче до Шћепан Поља. Један батаљон 4. бригаде био је на комуникацији Фоча—Миљевина, до 38. дивизије, а остала два батаљона су распоређени од Устиколине до Фоче, по дубњи до Чајничка.

Учешће 4. бригаде у разбијању четника на Сутјесци било је сведено на уништавање појединих група које су

295 ВИИ, кут. 1254, рег бр 3/3 (Релација штаба 3 бригаде од 19 маја 1945 У тој релацији налази се списак заробљених и убијених четничких кома даната)

296 Исто, рег. бр. 4/3 (Релација 3. бригаде од 20. маја 1945).

покушавале да се преко Дрине пребаце у Србију или ка Романији на делу комуникације од Фоче до Миљевине. Преко положаја батаљона, који се налазио на комуникацији између Фоче и Миљевине, 14. маја пробила се група четника која је пратила Дражу Михаиловића. Они су се неопажено, тек олисталом и густом шумом, привукли до комуникације. Ту, на комуникацији дубина одбране батаљона 4. бригаде била је веома мала. Ту су четници на уском простору пробили положај батаљона и удаљили се у правцу Романије.²⁹⁷

Да би се супротставила четничкој групацији, 5. бригада је 9. маја, по наређењу штаба 37. дивизије, кренула на нове положаје. Четири њена батаљона пошла су у рејон Горажда, на положаје Сјемећ—Лијеска—Рањен, а 2. батаљон је остао у Вардишту. Бригада је претресала терен и трагала за четницима од Горажда и Устипраче преко Јавора, Жепе, Деветака и Рогатице. Требало је да уништава оне групе четника које су се пробијале у правцу Романије. Бригада је извршавала тај задатак у току маја. Она је дочекивала поједине групе које су се повлачиле из правца Зеленгоре ка Романији. Бригада је у току овог гоњења наишла и на групу у којој је био и Дража Михаиловић, која је умакла преко Зеленгоре и Миљевине на Романију.²⁹⁸

На просторији Сутјеска—Горажде—Фоча—Гласинац—Калиновик—Зеленгора јединице 37. дивизије су од 10. до 20. маја водиле борбу против главне четничке групације и убиле и заробиле око 2.700 четника и њихових старешина. Разбијена је групација од око 10.000 четника. Остатке те групације уништавао је касније КНОЈ и Народна милиција. Тако су четници на крају доживели пораз, и то баш на оном месту — на Сутјесци — на коме су прослављене јединице НОВЈ у току

297 Да се то тако збило 14. маја 1945, потврђено је касније кад су Дража Михаиловић и његови команданти корпуса били ухваћени.

298 ВИИ. кут. 1255, рег. бр. 1-69/16; рег. бр. 1-70/16; рег. бр. 1-71/16; рег. бр. 1-75/16.

пете непријатељеве офанзиве пробиле вишеструке немачке обруче и одакле је свет, најзад, сазнао истину о снази и успесима Народноослободилачке војске Југославије.

Дивизија је, док је водила борбе у источној Босни и борила се за ослобођење Сарајева била импозантна снага, јер је бројала око 11.000 бораца и старешина. Била је добро наоружана. Њене бригаде су бројале од 2.800 до 3.000 бораца.

У завршним борбама у источној Босни и у борбама за ослобођење Сарајева 37. дивизија је имала доста тежак и значајан задатак. Она га је успешно извршила. Савладала је природне препреке, исцрпљивала се у дуготрајним маршевима и непрекидним борбама против вишеструко надмоћнијег непријатеља, подносила велике напоре и жртве. Она је сламала непријатељеву одбрану у насељеним местима, на утврђеним положајима и комуникацијама. Са пуно пожртвовања, истрајности и самопрегора њени борци и старешине извршавали су све постављене задатке. При свему томе показали су примерну храброст, сналажљивост и самоиницијативност.

Народ крајева кроз које су и у последњим данима рата пролазиле бригаде 37. дивизије испољавао је максимум решености и пожртвовања како би што више и боље помогао нашим јединицама да што пре униште или протерају окупатора из наше земље. Свесрдно је и масовно учествовао у свим врстама помоћи, у чишћењу путева који су били затрпани снежним падавинама, поправци путева и мостова које је непријатељ рушио у току повлачења. Људи ових ратом опустошених крајева дали су од себе и последњи залог хлеба, огроман допринос заједничкој борби и успесима које је 37. дивизија постигла.

Такви односи између народа и његове армије и успеси у борбама непосредно су везани за целокупни партијско-политички рад у дивизији, посебно за рад партијских органа и организација. Тај рад у 37. дивизији био је утемељен на начелима као и у свим јединицама НОВЈ, реализован као и у осталим јединицама наше ослободилачке војске.

Познато је да је КПЈ, као органзатор и иредводник устанка, преузела на себе историјску одговорност за стварање оружаних снага и за њихово оспособљавање да ефикасно извршавају војне и политичке задатке. »Партијска организација и политички органи били су револуционарно средство без којег се не би могли остварити такви циљеви ... Њена неоспорна водећа улога у покрету давала јој је могућност и обавезивала је да буде идејни и политички руководицац оружаннх снага.«²⁹⁹

Како су партијски органи и организације извршили своје одговорне задатке у једногодишњем и свеколиком раду и борбама 37. дивизије — сведочи и извештај Дивизијског комитета КПЈ којег је Комитет упутио ЦК КТ 1. маја 1945. године.

Извештај Дивизијског комитета Централном комитету КПЈ од маја 1945. гласи:

»Централном комитету Комунистичке партије Југославије™

Драги другови

Драш другови

Пошто се наша дивизија не налази на територији националног партијског руководства, подносим вам извештај о стању и раду партијске организације за период март—април ове године.

а) Преглед партијске организације по јединицама

Назив јединице	Укупно	Радника	Селџака	Интелектуалаца	Срба	Муслимана	Хрвата	Словенана	Руса	Италијана
III бригада	476	69	357	50	406	67	3	—	—	—
IV бригада	301	26	240	35	250	49	—	1	—	1
V бригада	244	36	178	30	227	17	—	—	—	—
Артиљеријска бригада	86	28	50	8	80	4	1	1	—	—
Гарнизон	99	18	43	38	89	10	—	—	—	—
Укупно	1.206	177	868	161	1.052	147	4	2	—	1

299 Милија Стаишић: »КПЈ у изградњи оружаних снага револуције 1941—1945. год«, стр. 257, издање ВИЗ, Београд 1973. године.

300 Зборник, том IX, књ. 9, док. 135.

б) Кандидата

Назив јединице	=				2	3	5	К	»	"	0
	>	а.	о	3 п							
III бригада	149	29	112	8	106	38	5	—	—	—	—
IV бригада	119	13	96	10	118	—	1	—	—	—	—
V бригада	77	4	70	3	71	6	—	—	—	—	—
Артиљеријска бригада	19	4	13	2	18	—	—	—	1	—	—
Гарнизон	19	1	16	2	16	3	—	—	—	—	—
Укупно	383	51	307	25	329	47	6	1	—	—	—

ц) СКОЈ

Назив јединице	Укупно	Радник	у ј	н 3	Срба	ц	Хрвата	л в и	Руса	X
III бригада	526	48	463	15	372	153	1	—	—	—
IV бригада	717	73	621	23	594	123	—	—	—	—
V бригада	480	31	418	31	426	54	—	—	—	—
Артиљеријска бригада	95	9	88	1	94	—	—	1	—	—
Гарнизон	182	37	131	14	156	26	—	—	—	—
Укупно	2.000	198	1.718	84	1.642	356	1	1	—	—

Партијска организација је чврста и руководилац је читавог живота дивизије. У току последња четири месеца пред Партију су се поставили као најважнији проблеми: а) Уклонити секташтво по питању пријема у Партију, које је нарочито било изражено у нашој V бригади и б) подићи теоријски ниво партијских кадрова а нарочито наших партијских и полит. руководиоца ... У току ова 3—4 месеца прилично се успело да се у Партију приме најбољи људи, јер је то био став дивизијског комитета. Да би се подигао ниво теоретског знања на основу одлуке Партијске организације организовани су и нижи партијски курсеви !. Број кандидата је порастао... Број СКОЈ-а исто тако.

Наша дивизија, која броји 10.632 борца и руководиоца, је-сте углавном дивизија у којој преовлађују омладинци. Више

од једне трећине у дивизији је организовано. Овај проценат организованих, и ако није задовољавајући, ипак је велики корак у развоју наше дивизије.

Наша дивизија је састављена:

- а) од малог дела бораца који су ступили до 1943. године,
- б) од мобилисаних Срба из Санцака који су били у четницима или су раније дезертирели из наше војске,
- в) од прилично великог броја Муслимана из сјеничког, парског и тутинског среза, који су били годину-две и више у Милицији и СС дивизијама,
- г) од омладинаца који су мобилисани из Пиротског војног округа и једног дела интелектуалаца из истог округа. Внше од 7.000 бораца су омладинци у дивизији ...

Општи поглед

Да бисмо преваспитали борце и руководиоце на нови начин ратовања мобилисали смо за то читаву Партију. У току борби у Босни одржали смо по бригадама партијске конференције и дивизијску партијску конференцију на којима смо прорадили ово питање. По свим бригадама теку курсеви за обуку десетара и водника. На дивизијским курсевима за подофицире и командно особље чета, за последња три месеца прошло је 150 војних руководилаца ...

У фронталној бици за прелаз преко Дрине и заузимање Горажда за три ноћи у почетку фебруара избачено је из строја 1.300 непријатеља док смо ми имали око 690 губтака мртвих и рањених ... У току марта месеца и у почетку априла (до 5. априла) наша је дивизија ликвидирала непријатељско упориште Горажде, Вишеград, Рогатицу, Прачу, Пале, Стамболчић, Требевић, Мокро, Подроманију и Сарајево до Миљацке...

У последњим борбама које је водила дивизија на тешком терену и са недостатком исхране (због саобраћајних тешкоћа) наша се дивизија прекалила и израсла у добру ударну јединицу, спремну да извршава сваки постављени задатак ...

Дивизија има три пешадијске и једну артиљеријску бригаду. Извиђачке јединице, јединице за везу и друге. Наоружање ових јединица јесте прилично добро, нарочито има приличаи број аутоматског оружја. Ово оружје јесте 85% плијен од непријатеља...

При дивизији формиран су потребни одсеци. Нарочита пажња посвећена је формирању пропагандних одсека при бригадама и дивизији ...

Услед жестоких борби и слабих саобраћајних услова питање нашег санитета и болнице дивизијске, која је понекад бројала по 1.500 рањених и болесних, представљало је за нашу дивизију тежак проблем. Овај проблем изгледао је за време зиме готово нерешив... Ова криза преброђена је и ми смо чували наше рањене и болесне другове ...».

И овај извод из извештаја Дивизијског комитета говори о томе са каквим се тешкоћама, иако у завршним операцијама за ослобођење наше земље, борила Партија за спровођење своје линије. Извештај потврђује да је КПЈ заиста била авангарда радничке класе која је примила на себе историјску одговорност да поведе народне масе на устанак, да створи оружане снаге, да их оспособи идејно-политички и војнички како би могле извршити све постављене задатке у ослободилачкој борби против окупатора и свих домаћих издајника. Задаци који су стајали пред народом и његовом војском били су одговорни и тешки. Да би се они извршили, партијска организација и политички органи, као изузетан чинилац револуције, објашњавали су циљеве наше борбе, изграђивали свесног, морално чврстог народног борца.

Органи и организације КПЈ у партизанским јединицама све успехе су постигли правилним радом сваког члана КП од бораца у чети, па до команданата и политичких комесара. Ништа се није смело препустити стихији. И у таквим срединама и условима . . . »било је нужно да у оружаним снагама постоји свесна, организована и дисциплинована снага која ће непрекидно продубљивати њихов револуционарни карактер и која ће путем идејно-политичке и организаторске делатности систематски и непрекидно васпитавати морално-политички и војнички учвршћивати и јачати све војне јединице и обезбедити да се борци и старешине истрајно и одлучно боре за циљеве револуције . . . »³⁰¹

Дакле, као и у свим јединицама од почетка устанка па до краја рата и у 37. дивизији партијска организација је била окосница борбености, упорности, издржљивости и добрих односа унутар јединица 37. дивизије и њених јединица према народу територија кроз које је пролазила или је на њима водила борбе. Она се са народом стапала у једно биће . . . »Премда су јој задаци и

301 Милија Стаишић: »КПЈ у изградњи оружаних снага револуције 1941—1945«, ВИЗ Београд 1973, стр. 234—238.

услови рада били специфични, она се борила за исте друштвене интересе и циљеве за које су се борили комунисти изван оружаних снага.»³⁰²

Један од основних задатака партијске организације у 37. дивизији био је да међу борцима и старешинама развија дух другарства и међусобног поверења и да односи у једницама буду засновани на комунистичком моралу. Однос према народу заснивао се на поштовању и љубави сваког појединца и јединице према народу који му је несебично помогао на сваком кораку. Руководиоци и команданти, као чланови Партије, за свој рад су сносили одговорност пред старијом командом и пред својом партијском организацијом. Уједињеном снагом и јединственим деловањем партијске организације и команде изграђивала се борбена моћ НОВЈ као рволуционарне војске.

»Партијска организација у оружаним снагама, према улози која јој је била додељена, није била само васпитно-просветарска организација, већ првенствено борбена политичка снага, одговорна за целокупну војничку и политичку изградњу и резултате јединица.»³⁰³

Упоредо са нарастањем Народноослободилачке војске, указала се потреба за интензивнијим и ширим партијско-политичким радом, те су средином 1942. године у бригадама формиран политодели који су били велика помоћ КП. Они су заиста одиграли велику улогу у раду партијских организација 37. дивизије, јер су били десна рука Партији у јединицама и на терену, у раду са масама. Политодели су у 37. дивизији одиграли значајну улогу у учвршћењу партијске организације и побољшању квалитета политичког и културно-просветног рада. Рад политодјела био је нарочито изражен када су у 37. дивизију пристигли многи нови борци, а с њима и нови чланови Партије и СКОЈ-а.

Исто тако, значајну улогу у раду и живому 37. дивизије одиграли су агитационо-пропагандни органи, јер политички комесари нису могли сами организовати и

302 Исто.

303 Исто.

изводити политички рад и у јединицама и у масама, на терену где су се кретале јединице. Требало је спроводити разне облике политичке, културне и просветне делатности; требало је сузбијати непријатељску пропаганду која је била жестоко уперена против НОП-а; требало је јачати везе са народом. Све је то условило стварање агитационо-пропагандног апарата, који је растао заједно са растом јединица. Такав апарат имала је 37. дивизија који јој је у пуној мери помагао да идејни рад у тако великој јединици (око 11.000 људи) буде успешан.

Разуме се, партијски органи и организације у 37. дивизији учинили су много да јединице дивизије буду носиоци братства и јединства међу нашим народима и народностима. При томе су коришћени разни облици рада: конференције, разговори, културно-забавне приредбе, забавне вечери са омладином. Значајну улогу у томе имали су бригадни и дивизијски билтени.

Дивизијски лист »Освит«, број 1 из априла 1945. био је посвећен погинулим друговима — команданту Владимиру Кнежевићу Волоћи и заменику политичког комесара З. бригаде Рифату Бурџовићу Трши. Уводни чланак носио је наслов: »Нашим народним херојима Тршу и Волоћи«. Садржај овог броја био је: »Наша дивизија кроз борбу и на раду«; »Нови задаци«; »Пета бригада — најмлаћа бригада 37. дивизије«; »Питање Истре и Словеначког приморја« (где се говори о скором ослобођењу тих крајева); »Наша артиљерија«; »Борба на Вишеграду«; »Освједочено братство«; »Пироћанци« (реч је о новим друговима из пиротског војног округа); »Као да је нешто обично« (кариатура на којој се види како партизани спроводе заробљене фашисте); »Успеси наших пионира«; »Броба 'хоџи'«; »А 'шарцу', зар њему нећете да честитате« (реч је о отетом »шарцу« од Немаца); »6 бомби — 6 Немаца« (напис о убаченим бомбама у немачке бункере); »Мост код Горажда« (о поправљеном мосту на Дрини); »Последњи усташки злочини у Сарајеву«; »Наши у Сарајеву«; »Остварене наде«; »Тешко је онима који се буде« (превод са руског језика — прештампано из листа »20. октобар«); »У пар-

тизанској болници»; »Палом другу« (песма); »Живко Цуверовић« (осврт на живот и рад тог хероја); »Данило Јауковић — народни херој«; »Доиси из наших крајева« (кажњавање ратних злочинаца); »Једна свечана сахрана«; »Стигли су први трактори«; »Из санитетске службе«; »Сарађујемо у нашој штампи« (уредништво).

Чланови КПЈ у дивизији помагали су народу при конституисању органа народне власти у местима кроз која је дивизија пролазила.

*МИЛЕ ЈОВЧЕВИЋ, први
политички комесар дивизије*

Према свим показатељима, 37. дивизија је потврдила своје војничке и партијско-политичке вредности. Посебну заслугу за то имају они другови који су у дивизију стигли као искусни политички радници. Један од њих је и први политички комесар дивизије Миле Јовчević који је и међу борцима и међу народним масама стекао симпатије као изузетан човек, борац и руководилац.

Борбени пут 37. дивизије могао би се, начелно узевши, омеђити: планином Јелицом, Сјеницом, Жабљаком, Сарајевом и Ужицом. Међутим, то ни приближно не би била дужина ратног пута дивизије, јер су њене јединице неколико пута прелазиле преко Лима, Увца и Дрине. Дивизија је најчешће дејствовала на широком фронту какав је био онај од Ужица и Пожеге до Сјенице, Пљеваља и Горажда или онај од Вишеграда до Горажда за време форсирања Дрине и напредовања ка Сарајеву.

Дивизија је дала значајан допринос народноослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији у Југославији. У њеним редовима заједно су се борили Срби, Црногорци, Муслимани, Хрвати и припадници свих других народа и народности. Хиљаде младих бораца и руководилаца дивизије стицали су војна и политичка знања и искуства. У њеним редовима у време рата борило се око 12.000 радника, сељака, студената, од којих су 800 погинули и око 900 рањени.

Дивизија је нанела непријатељу велике губитке. Овде смо се готово искључиво служили нашим изворима који говоре о губицима које је 37. дивизија нанела непријатељу. Ово због тога што нам други извори нису били доступни. Оно мало непријатељевих извора којима смо се служили већ на први поглед изазивају сумњу, јер преувеличавају наше губитке, а умањују своје. Разуме се, и ови подаци које смо, према ишпним изворима, изнели, подлежу преиспитивању и не сматрамо их коначним. Управо због свега тога овде и не износимо сумарне показатеље о губицима које је 37. дивизија нанела непријатељу. То остављамо неком будућем истраживачу.

Без претеривања можемо рећи да је 37. дивизија извршила неколико заиста значајних задатака, од оног на раскрсници путева на размеђу између Санцака, југозападне Србије и североисточног дела Црне Горе до борби за ослобођење источне Босне и града Сарајева.

Када су у току јуна 1945. године завршиле и свој последњи ратни задатак — чишћење Зеленгоре и Романије од група разбијене четничке групације — бри-

гаде 37. дивизије су пошле на просторију Новог Пазара, Рашке, Чачка, Ужица, у мирнодопски живот. Ту су преформирани и организовале мирнодопску обуку.

Остали су незаборавни тренуци радости бораца и старешина 37. дивизије када су истерани последњи окупаторови војници из Санџака, где је никла 37. дивизија, Сарајева и целе наше земље.

И за борце и за руководиоце 37. дивизије, као уосталом и за ратнике наших осталих одреда, бригада и дивизија, главна водиља и инспирација у свим јуначким подвизима биле су идеје Комунистичке партије и друга Тита. Припадници 37. дивизије били су Титови војници. Следиће његово велико дело док је живота у њима. Младим генерацијама, пак, остављају примере одрицања и јунаштва, примере како се часно бори и умире за слободу, за све оно што социјалистичка, несврстана, Титова Југославија данас јесте.